

INDIVIDO SĄMONĖS SOCIALINIO SĄLYGOTUMO KLAUSIMU

Individo sąmonės sąlygotumą nagrinėja daugelis mokslų — sociologija, psichologija, pedagogika ir kt. Jie sukaupė nemažai faktų, padarė reikšmingų apibendrinimų. Ir vis dėlto dar daug kas čia neaišku, problematiška. Prie šių aktualių problemų sprendimo daug prisideda ir marksistinė filosofija, analizuodama jas bendriausiu, metodologiniu aspektu.

Teorinis šio klausimo aktualumas — akivaizdus. Dar ir dabar, aiškinant žmogaus veiklą, tebesitęsia ginčai tarp fatalistų ir voliuntaristų, tarp deterministų ir indeterministų. Vieni teigia, kad pasaulio istorija, kartu ir atskiro žmogaus gyvenimas, yra iš anksto nulemta aukščiausios valios, lemties, kiti įrodo priešingai — kad žmogaus veikla (ir visos visuomenės istorija) priklauso tik nuo jo valios, kuri yra visai laisva, nieko nesąlygota.

Antra vertus, pastaruoju metu smarkiai suaktyvėję įvairūs marksizmo kritikai įrodo jo „vienašališkumą“ šiuo klausimu: jie vėl kartuoja, kad marksizmas užsiima tik ekonominėmis problemomis, o žmogų laiką aklą ekonominių jėgų įrankiu. Tiesa, iškeliami ir „naujų“ argumentų. Pvz., Ž.-P. Sartras savo knygoje „Dialektinio proto kritika“, be kita ko, marksizmui prikiša tai, kad, sprendamas klasių ir jų vaidmens istorijoje klausimą, jis nesukūręs teorijos, kuri atskleistų, kaip klasė formuoja individą, parodytų socialinį-psichologinį to proceso „mechanizmą“. Be to, marksizmas neturįs metodų lokaliniais įvykiams, atskiroms situacijoms tirti¹.

Tarybiniai filosofai, aplamai imant, jau parodė šių tvirtinimų nepagrįstumą², tačiau jų kritiką žymiai palengvintų tolesnis pozityvus iškeltų klausimų nagrinėjimas marksistinės metodologijos pagrindu.

¹ J. P. Sartre, Critique de la Raison dialectique, Paris, 1960, p. 19—86.

² Э. Ю. Соловьев, Личность и ситуация в социально-политическом анализе Маркса.— «Вопросы философии», 1968, № 5; М. К. Мамаргашвили, Анализ сознания в работах Маркса.— «Вопросы философии» 1968, № 6; Б. С. Солодкий, Проблема личности в дооктябрьских трудах В. И. Ленина.— «Философские науки», 1968, № 1, ir kt.

Individo sąmonės socialinio sąlygotumo problema aktuali ir praktiniu požiūriu. Vienoks ar kitoks teorinis jos sprendimas socialistinėje (planningai reguliuojamoje) visuomenėje turi įtakos asmenybės padėčiai, jos vystymosi perspektyvoms. Gilus, mokslinis šios problemos sprendimas ypatingai svarbus auklėjimo praktikai, naujo žmogaus formavimui.

Visa tai rodo, kad individo sąmonės tyrimams būtina skirti daug daugiau dėmesio, negu iki šiol.

Reikia pasakyti, kad pastaraisiais metais individo, jo sąmonės tyrimas suaktyvėjo. Vaisingas buvo pasikeitimas nuomonėmis specialiame simpoziume Maskvoje 1966 metais³, nemaža minčių sukėlė 1966—1967 metais Prancūzijoje vykusio diskusija struktūralizmo klausimais⁴ (turėjusi atgarsio Lenkijoje, Jugoslavijoje ir kitose šalyse), gana įdomi buvo mūsų nagrinėjamą klausimą betarpiškai liečianti diskusija apie determinizmą lenkų žurnale „Studia filozoficzne“⁵. Nelengva visapusiškai įvertinti tų diskusijų rezultatus, bet, šiaip ar taip, jos pastūmėjo į priekį sudėtingą individo ir asmenybės problematiką, davė impulsą tolesniems tyrimams.

Dėl problemos sudėtingumo daugeliu jos klausimų marksistinėje filosofinėje literatūroje nėra vieningesnės nuomonės. Šiame straipsnyje norėtusi atkreipti skaitytojo dėmesį tik į kai kuriuos esminius problemos momentus, jokių būdu nepretenduojant į išsamų jų nagrinėjimą.

Tiriant individo sąmonę, labai svarbu teisingai suprasti jos socialinį sąlygotumą. Sąlygotumas yra tarsi vartai, pro kuriuos sąmonė įvedama į mokslinio determinizmo sritį⁶. Analizuodami visuomenės raidą, K. Marksas ir F. Engelsas sukūrė naują, materialistinę istorijos supratimą, kurio esmę sudaro tai, kad, „remiantis kaip tik materialine betarpiško gyvenimo gamyba, būtų išnagrinėtas tikrasis gamybos procesas ir su atitinkamu gamybos būdu susijusi bei jo pagimdyta bendravimo forma — t. y. civilinė visuomenė įvairiose jos pakopose — būtų suprasta kaip visos istorijos pagrindas; po to būtina atvaizduoti civilinės visuomenės veiklą valstybinio gyvenimo sferoje, o taip pat paaiškinti ja visus įvairius teorinius sąmonės darinius ir formas, religiją, filosofiją,

³ Simpoziumo išvados atpasakotos knygoje «Личность при социализме», М., 1968.

⁴ Ю. П. Сенокосов, Дискуссия о структурализме во Франции.— «Вопросы философии», 1968, № 6.

⁵ „Studia filozoficzne“, 1964, Nr. 2,4; 1965, Nr. 4.

⁶ Individualios sąmonės sąlygotumas, aišku, yra procesas, todėl to sąlygotumo būklę tam tikru momentu galima paaiškinti kaip realios jo istorijos rezultata.

Sąlygotumas, kaip bendrojo determinizmo atvejis, nėra vienareikšmiškai apibrėžtas, užtat paprastai jis reiškiamas hipotetine forma. Vis dėlto sąlygotumas rodo, kad reiškiniai, jų būsenos vystosi tam tikrais (daugiau ar mažiau apibrėžtais) keliais, kad jie dėsningi, nes reiškiniai išsivysto (gauna jiems būdingus bruožus, savybes) tam tikromis sąlygomis, kurios savo ruožtu yra ankstesnių sąlygų rezultatas.

morale ir t. t. ir t. t., ir panagrinėti jų atsiradimo šiuo pagrindu procesą,— dėl to, žinoma, galima pavaizduoti visą procesą ištaisai (o todėl taip pat ir jo įvairių pusių sąveiką)"⁷. Tokia koncepcija sudaro tvirtą pagrindą materialistiškai aiškinti ir socialinį individo sąmonės sąlygotumą. „Šis istorijos supratimas, skirtingai nuo idealistinio istorijos supratimo, neieško kiekvienoje epochoje kurios nors kategorijos, bet visą laiką lieka ant tikrosios istorijos *pagrindo*, aiškina ne praktišką iš idėjos, bet aiškina idėjines formacijas iš materialinės praktikos...“⁸

Socialiniam individo sąmonės sąlygotumui aiškinti reikšmingos yra ir K. Markso mintys, kritikuojančios G. Hegelio teiginį, kad valstybė susijusi su „ypatinga asmenybe“ išoriniu ir atsitiktiniu būdu, kad valstybės funkcijos ir veiklos sferos egzistuojančios savaime, o ypatinga individualybė esanti jų priešingybė.

Hegelis,— rašo K. Marksas,—„užmiršta, kad ypatinga individualybė yra žmogaus individualybė ir kad valstybės funkcijos bei veiklos sferos yra žmogaus funkcijos; jis užmiršta, kad „ypatingos asmenybės“ esmė sudaro ne jos barzda, ne jos kraujas, ne jos abstrakti fizinė prigimtis, o jos *socialinė kokybė*, ir kad valstybės funkcijos ir t. t.— ne kas kita, kaip socialinių žmogaus savybių egzistavimo ir veikimo būdai“⁹.

Marksizmo klasikai parodė, kad socialinis individo sąmonės sąlygotumas yra objektyvus reiškinys, esminis dalykas žmogaus individualybei suprasti. Kartu jie atskleidė tuos pakitimus, kurie vyksta žmogaus sąmonėje visuomenės vystymosi procese; parodė, kaip dėl teorinės veiklos atsiskyrimo nuo praktinės, o gamybos priemonių ir produktų — nuo gamintojų (privatinės nuosavybės pagrindu) atsiranda žmonių santykių, jų veiklos bei sąmonės susvetimėjimas, dezintegracija, kai žmogus savo veiklą ir jos produktus ima vertinti ne pagal jų objektyvią reikšmę visuomenei ir jam pačiam¹⁰.

Tarybiniai filosofai, nagrinėdami socialinį sąmonės sąlygotumą, daugiausia dėmesio skiria socialinei sąmonės prigimčiai apskritai. Šis mo-

⁷ K. Marksas, F. Engelsas, Apie religiją, V., 1958, p. 62—63.

⁸ Ten pat, p. 63.

⁹ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, стр. 242.

¹⁰ Apie tai žr. A. Lozuraitis, Socialistinė ideologija, V., 1963, p. 5—16; J. Repšys, Kai kurie metodologiniai asmenybės ir visuomenės santykio klausimai. — „Filosofija“, t. VI, V., 1965, p. 53—56, 61—63; to paties autorius, Kas yra susvetimėjimas? — „Nemunas“, 1968, Nr. 12; E. Krakauskas, Buržuazinės ideologijos kritikos pagrindai K. Markso ir F. Engelso „Vokiečių ideologijoje“. — „Respublikinės filosofų mokslinės konferencijos, skirtos Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos penkiasdešimtmečiui paminėti, pranešimų tezės“, V., 1967; to paties autorius, Žmonių santykių susvetimėjimo objektyvių priedaidų susidarymas. — „Filosofija“, t. VI, V., 1965; to paties autorius, Žmonių santykių susvetimėjimas kapitalistinėje visuomenėje,—„Filosofija“, t. VII, V., 1966 ir kt.

mentas labai akcentuojamas ir nagrinėjant individo sąmonę. Daugelis tyrinėtojų čia plėtoja klasikų teiginius, kad žmogaus sąmonė turi savo priešistoriją žemesnių gyvūnų evoliucijoje, kad ji susiformavo darbo ir visuomeninių santykių tapsmo procese, kad sąmonė, kaip kūrybiškas objektyvios tikrovės atvaizdas, yra išsivysčiusi materialios gamybos, visuomeninės praktikos pagrindu. Tačiau, akcentuodamas visuomeninį sąmonės išsivystymo sąlygotumą (tai, kad sąmonė — visuomeninis reiškinys), nė vienas tyrinėtojas išleido iš akių individualią sąmonę, jos specifiką, o kai kurie net ėmė abejoti pačios individualios sąmonės buvimu. Gana paplitęs įsitikinimas, kad individuali sąmonė tėra visuomeninės sąmonės dalis. Visai menkai kol kas išryškintas ir individualios sąmonės aktyvumas.

Be abejonės, tam tikru mastu „individuali sąmonė — kadangi ji yra žmogaus sąmonė — negali iš pat pradžių nebūti visuomeninės sąmonės elementu“¹¹, tačiau būdama visuomeninės sąmonės dalimi, jos „elementu“, individuali sąmonė kartu yra kažkas daugiau. Dėl to jau ir anksčiau buvo bandoma atskleisti jos savitumą, laikant ją visuotinių, ypatingų ir atskirų momentų savitu deriniu, sąlygojamu specifinės individo prigimties ir patirties. „Individuali sąmonė,— rašo V. Kelė ir M. Kovalzonas,— tai pavienė sąmonė, kurioje kiekvienu atskiru atveju savotiškai derinasi bruožai, bendri atitinkamos epochos sąmonei, ypatingi bruožai, susiję su socialiniu asmenybės priklausomumu, ir individualiniai bruožai, kuriuos sąlygoja individo auklėjimas, jo gabumai ir asmeninio gyvenimo aplinkybės“¹².

Žinoma, tokiais bendro pobūdžio teiginiais mokslas negali apsiriboti: reikia detaliau tirti individualios ir visuomeninės sąmonės santykį, individualios sąmonės struktūrą, jos tipus ir t. t., o tai ne vieno ir ne dviejų žmonių darbas.

Tiriant individo sąmonę (kaip ir sąmonę apskritai), labai svarbu turėti galvoje jos *aktyvumą*. Subjekto aktyvumą pabrėžė jau klasikinės vokiečių filosofijos kūrėjai I. Kantas, J. Fichtė, G. Hegelis, tačiau jie tą aktyvumą apribojo sąmonės veikla, pervertino objekto priklausomumo nuo subjekto sąmonės momentą.

Individo ir aplinkos santykis, kaip parodė marksizmo klasikai, yra materialii jų sąveika. Ne tik aplinka veikia, formuoja individą, bet ir individas — aplinką. „<...> Aplinkybės tokiu pat mastu kuria žmones,

¹¹ М. Я. Ковальзон и Д. М. Угринович, *Общественная психология и коммунистическое воспитание*.— Сб. «Общественная психология и коммунистическое воспитание», М., 1967, стр. 21.

¹² V. Kelė ir M. Kovalzonas, *Visuomeninės sąmonės formos*, V., 1960, p. 26. Šitoks individualios sąmonės supratimas galėtų būti imamas išeities tašku, formuluojant darbo hipotezes empiriniame tyrime.

koku žmonės kuria aplinkybes" ¹³. Tik keisdamas aplinką, žmogus vystosi, progresuoja.

Kiekvienas individas ir kiekviena karta randa jau egzistuojantį tam tikrą materialų ankstesniųjų kartų veiklos rezultatą, tam tikrą „gamybinių jėgų, kapitalų ir socialinių bendravimo formų sumą“ ¹⁴. Gyvenimo sąlygos, kurias randa konkreti karta ar individas, ir nulemia jų veiklos pobūdį, o ta veikla iš esmės — tą esančių sąlygų modifikavimas pagal savo poreikius ir subjektyvias galimybes. Ir ankstesniųjų kartų patirtį individas įsisavina ne pasyviai, o priklausomai nuo savo įgimtų polinkių ir veiklos pobūdžio.

Vadinasi, žmogus bei jo sąmonė yra ne tik aplinkos produktas, bet ir savo aktyvaus santykio su aplinka, savo veiklos produktas.

Fatalistinės teorijos (fizinis-geografinis, geopolitinis, ekonominis determinizmas) daro tą klaidą, kad suabsoliutina (pervertina) išorinių faktorių vaidmenį žmogaus gyvenime ir tuo pačiu ignoruoja žmogaus sąmonės, jo valios aktyvumą.

Norint išvengti tokio vienpusiškumo, aiškinant socialinį individo sąmonės sąlygotumą, reikia išorines sąlygas skirti nuo vidinių, nes išorinės sąlygos veikia tik per vidines ¹⁵, o pats „išorinių sąlygų efektyvumas priklauso nuo to, kokios yra vidinės sąlygos“ ¹⁶. Asmenybės vystymesi aplinkos faktoriai iš esmės tėra agentai, pažadinantieji vidinius procesus, padedantieji išvystyti, realizuoti įgimtus žmogaus sugebėjimus ir polinkius. Dėl to racionaliai suprastas auklėjimas — tai paramos teikimas asmenybei jos formavimosi procese, o auklėtinis — tam tikrą autonomiją turintis subjektas, kurio veikla kryptingai skatinama auklėtojų.

Tos pačios išorinės sąlygos skirtingai veikia skirtingus žmones, sukelia jų sąmonėje skirtingų pasekmių. Individai kiekvienas savaip perima socialines vertybes bei jų sistemas, savaip supranta savo socialines funkcijas, formuoja savyje nepakartojamą vaizdinių kompleksą apie save bei kitus ir t. t. ¹⁷

Išorinės sąlygos individo atžvilgiu pasireiškia kaip situacija — „socialinių jėgų, veikiančių tam tikroje vietoje ir tam tikru laiku, visuma“ ¹⁸. Situacija yra visuomenės istorinio proceso grandis, turinti savo genezę

¹³ K. Marksas, F. Engelsas, Apie religiją, p. 63.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ Л. С. Рубинштейн, Вопросы психологической теории.— «Вопросы психологии», 1955, Nr 1; to paties autoriaus, Бытие и сознание, М., 1957.

¹⁶ М. Бунге, Причинность (Место принципа причинности в современной науке), М., 1962, стр. 381.

¹⁷ Apie vidinių ir išorinių sąlygų sąveiką žr. str. „Socialinio asmenybės sąlygotumo „mechanizmo“ tyrimo klausimu (metodologinis aspektas)“. — „Humanizmas ir medicina“, Kaunas, 1968, p. 6—10.

¹⁸ Социология в СССР, т. II, М., 1965, стр. 496.

praesityje, tipą ir lygį — dabartyje. Tai būdinga tiek makro, tiek ir mikro-situacijai. Situacijos poveikis individo sąmonei priklauso nuo situacijos tipo ir nuo pačios sąmonės tipo¹⁹.

Individo reakcija į „gyvenimo situaciją“ susijusi su jo motyvais — „nepastoviomis, laikinomis būsenomis“, kurių savo ruožtu negalima at-riboti nuo „vertybinių orientacijų, nes kiekvienas asmuo į situaciją rea-guoja skirtingai kaip tik nusistovėjusių vertybinių orientacijų pagrindu“²⁰. Tai pažymi ir kiti autoriai²¹.

Žinoma, ir situacija, kaip visuomenės istorinio proceso dalis, veikia individo veiklos motyvus (paskatas), jo nusistatymą, vertybių, siekių, normų, stereotipų visumą, o pastarieji, kaip matom, per asmens praktiką veikia situaciją ar atskirus jos komponentus.

Giliau suprasti aktyvų individo santykį su aplinka galima, tik teisin-gai aiškinant tokį svarbų metodologinį klausimą, kaip *tikrovės atspindė-jimo ir atkūrimo* (воспроизведение) *santykis*. Šiuo klausimu taip pat esama įvairių nuomonių.

Vieni autoriai mano, kad gnoseologijoje vietoj *atspindėjimo* sąvokos geriau vartoti tikslesnę — tikrovės *atkūrimo* sąvoką, tuo pabrėžiant pa-žinimo proceso kūrybiškumą, jo santykinį savarankiškumą bei aktyvu-mą²². Kiti atspindėjimo sąvoką laiko visaapimančia ir taiko ją pernelyg plačiai.

Mūsų nuomone, tikrovės atkūrimą žmogaus sąmonėje (jos pažinimą) nėra prasmės priešpatastyti jos atspindėjimui, nes tas atkūrimas, šiaip ar taip, vyksta atspindėjimo pagrindu.

V. Leninas, kaip žinome, yra suformulavęs tris gnoseologines atspindėjimo teorijos išvadas²³, kurios rodo, kad atspindėjimo teorija yra materialistinės gnoseologijos pagrindas; ji giliai prasminga, bet nevisa-apimanti: ji turi savo apibrėžtą vietą pažinimo teorijoje, ir būtų tikrai neracionalu visą pažinimo teorijos turinį bandyti suvesti į vieną — tegu ir dialektiškai suprantamo — atspindėjimo kategoriją.

¹⁹ Nagrinėjant klausimą bendriausiu lygiu, galima išskirti keturis pagrindinius situa-cijų tipus: 1) projektyvųjį, 2) realios pusiausvyros, 3) realaus konflikto ir 4) realiai retro-spektyvųjį. Apie situacijas, jų klasifikavimo principus žr. str. «К вопросу о роли ситуа-ции в формировании индивидуального сознания студентов». — «Эффективность под-готовки специалистов», Каунас, 1969, стр. 70—74.

²⁰ А. Г. Здравомыслов, В. А. Ягов, *Отношение к труду и ценностные ориентации личности*. — «Социология в СССР», т. II, стр. 199—200.

²¹ В. Пошневас, pvz., rašo: „... ta pati socialinė aplinka, kolektyvas, bendrija gali su-stiprinti ir tuo pačiu įtvirtinti skirtingas žmonių paskatas ir veiksmus (pabr. mano J. L.)“ (Б. Ф. Поршнев, *Социальная психология и история*, М., 1966, стр. 148).

²² М. Бунге, *Причинность*, стр. 187.

²³ В. Leninas, *Raštai*, t. 14, p. 89—90.

Atspindėjimas, kaip mano daugelis to klausimo specialistų,—tai atspindimojo objekto struktūros (visumos santykių tarp sistemos elementų ar būsenų) perkėlimas į atspindinčiojo struktūrą ir išlaikymas joje²⁴.

Vienas iš sudėtingiausių klausimų, kylančių, tiriant sąmonės aktyvumą, yra *materialybės perėjimo į idealybę ir idealybės — į materialybę klausimas*.

Idealybė, anot K. Markso, yra „materialybė, perkelta į žmogaus galvą ir joje pertvarkyta“²⁵. Čia pabrėžtas idealybės ir materialybės tarpusavio ryšys (tai, kad idealybė yra tam tikras materialaus pasaulio produktas) ir kartu sąmonės aktyvumas, kitais žodžiais tariant, trumpai nusakytas atspindėjimo ir atkūrimo santykis.

Materialistiniu požiūriu, „sąmonė [das Bewußtsein] niekuomet negali būti kas nors kita, negu išsąmoninta būtis [das bewußte Sein]“²⁶. Tačiau sąmonė (idealybė) yra ne tik būties (materialybės) produktas (atspindys), bet ir aktyvus jos keitimo pradas. Idealybė, kaip sugebėjimas veikti, kaip mintinis darbo produkto vaizdas,— trumpalaikė: egzistuoja tik žmogaus veikloje, ji tuoj pat gauna daikto, veiksmo, simbolio, kalbos ženklą ar kitą materialų pavidalą — perkeliama į materialybę, įtvirtinama, užfiksuojama joje. (Nežiūrint idealybės trumpalaikiškumo, ji yra procesas, reikalingas specialaus tyrimo.)

Taigi, *materialybės idealizacija* (idealybės atsiradimas, kai daikto, įtraukto į darbo procesą, forma atspindėjimo pagrindu atkuriamą individo galvoje jo minčių pavidalu) ir *idealybės realizacija* (jos išsikūnijimas žmogaus veiklos procese) yra du tarpusavy susiję idealybės raidos etapai, jie sudaro vieningą visumą, ir, nagrinėjant juos, reikia tai turėti galvoje.

Tikslingos žmogaus veiklos tyrimo svarbą jo sąmonės esmei suprasti pabrėžia ir kai kurie tarybiniai psichologai. „Psichologijos mokslo uždavinys,— rašo A. Leontjevas,— yra moksliskai paaiškinti aktyvųjį sąmonės vaidmenį, o tai galima tik <...> atsisakius to riboto, antropologinio požiūrio į sąmonę, kuris verčia jos paaiškinimo ieškoti procesuose, vykstančiuose individo galvoje jį veikiančių dirgiklių įtakoje...“²⁷ Vadinasi, individo sąmonei suprasti, be jo biologinių procesų tyrimo, svarbu yra analizuoti aktyvią, tikslingą jo darbo veiklą, nes toje veikloje sudaiktinamos ne tik fizinės žmogaus pastangos, bet ir tie vaizdiniai, mintys, idėjos, kurie ją skatina, nukreipia ir reguliuoja. Darbo veikloje

²⁴ В. А. Штофф, Моделирование и философия, М.—Л., 1966, стр. 119.

²⁵ К. Марксas, Капиталas, т. I, V., 1957, р. 17.

²⁶ К. Марксas, F. Engelsas, Apie religiją, p. 60.

²⁷ А. Н. Леонтьев, К. Маркс и психологическая наука.— «Советская педагогика», 1968, № 8, стр. 67.

idealūs (betarpiškiems moksliniams tyrimams neprieinami) vaizdiniai gauna naują savo egzistavimo formą — išorinių, jutimiškai suvokiamų objektų formą: jie lyg „perkeliami“ į tuos objektus, įkūnijami juose. „Dabar savo išorine, eksteriorizuota forma jie (vaizdiniai.— J. L.) patys tampa atspindėjimo objektais. Jų siejimas su pradiniais vaizdiniais ir yra procesas, kuriame subjektas juos įsisąmonina, kuriame jie susidveji- na subjekto galvoje, tampa idealiais“²⁸. (Taip išsivysto ir žmogaus savi- monė, vienas iš esminių sąmonės momentų.)

Tačiau, kad šis sudajktintų vaizdinių įsisąmoninimo procesas vyktų, objektas turi pasirodyti žmogui būtent kaip įkūnijęs savyje idealų veik- los turinį, t. y. savo idealia puse, kurios išskyrimo neįmanoma suprasti abstrahuotai nuo visuomeninių ryšių. Bendraudami tarpusavyje, žmonės kuria ir kalbą darbo objektui, priemonėms ir pačiam jo procesui žen- linti, gi „ženklavimo aktai ir yra ne kas kita, kaip idealios objektų pu- sės išskyrimo aktai, o individų vykdomas kalbos įsisavinimas — jų įsi- savinimas jų įsisąmoninimo forma“²⁹.

Čia, kaip matom, bandoma dvi esmines žmogaus veiklos puses — materialybės idealizaciją ir idealybės materializaciją — sujungti į vieną visumą — kol kas, žinoma, tik bendrais bruožais, nes tikrovėje tų pusių ryšys yra žymiai sudėtingesnis.

Baigiant iš šių pastabų galima padaryti tokias išvadas:

1. Tarybinėje filosofijoje, ypatingai akcentuojant socialinį žmogaus sąmonės sąlygotumą, iki šiol nepakankamai dėmesio buvo skiriama indi- vido sąmonės specifikai, jos aktyvumui.

2. Individo sąmonė formuojasi jo kintančioje sąveikoje su aplinka.

3. Nagrinėti individo sąmonės socialinio sąlygotumo „mechanizmą“ reikia tikslingos, aktyvios žmogaus veiklos (socialinės praktikos) pagrin- du, nes tas sąlygotumas ir slypi jo veikloje — materialybės ir idealybės sudėtingos sąveikos procese.

²⁸ А. Н. Леонтьев, К. Маркс и психологическая наука.— «Советская педагогика», 1968, № 8, стр. 68.

²⁹ Ten pat.